

PRAVOSODNI BILTEN

3/2017

STARŠEVSKO ODTUJEVANJE

Matej Zaplotnik, univ. dipl. soc. ped., zaposlen v Stanovanjski skupini Postojna in ustanovitelj Svetovalno-izobraževalnega centra MIT

1 UVOD

Ločitev staršev je sprememba v funkcioniranju družine, ki lahko zelo pomembno vpliva na spremenjen odnos med staršema (nekdanjima partnerjema), na odnos med staršema in njunimi otroci ter med otroci samimi. Vsak tretji zakon se danes v Sloveniji razveže¹, ocenjuje pa se, da je približno sorazmerni delež tudi razvez izvenzakonskih skupnosti. Pri urejanju življenja družine po ločitvi staršev je med najpomembnejšimi zadevami ta, da starša uspeta razmejiti vlogo starša in vlogo partnerja, ki se je z ločitvijo prenehala.² Če starša ti dve vlogi enačita, otrok lahko hitro postane predmet obračunavanja in zadovoljevanja čustvenih potreb enega od staršev ali obeh staršev. Otrok se pod bremenom pritiskov in zahtev staršev lahko začne obnašati neprimerno ali celo zavračati enega izmed staršev. Eden izmed vzrokov za zavračanje je lahko v zavestnem odtujevanju otroka od starša, ki se kaže kot posebno vedenje otroka in je posledica različnih strategij starša odtujitelja. Ta dinamika družine je v svetu že zelo raziskana in podprta s strokovnim gradivom. V Sloveniji je starševsko odtujevanje še slabo (pre)poznano. Pri obravnavi tega področja bom uporabljal izraze priljubljeni starš oziroma odtujitelj za označevanje starša, ki otroka odtuja, intarčni oziroma zavrnjeni starš za starša, od katerega otrok postane odtujen.

2 VZROKI ZA ZAVRAČANJE STARŠA

Strokovni delavci pri obravnavi družin z ločenima staršema zaznamo dinamiko, v kateri otrok zavrača stik z enim staršem in je pretirano lojalen do drugega. Takšna dinamika je vedno znak za alarm. Ni povsem naravno, da otrok zavrača starša. Po obravnavi nekaj tisoč otrok iz rejniških družin Gottliebova ugotavlja, da je otrokova notranja želja po odnosu in stiku z obema staršema eden najmočnejših človekovih instinktov.³ Zato je vedenje, neskladno s temi nagonskimi potrebami človeka, vedno treba še posebej previdno in temeljito obravnavati.

Vzroki za otrokovo zavračanje starša so lahko različni. Razmišljanje strokovnjakov, da 'nekaj se je že moralo zgoditi', da otrok zavrača starša, je lahko zelo zmotno. Posledično so intervencije in sodna ureditev družinskega življenja neprimerni. Več različnih vzrokov lahko privede do takšnega vedenja otroka, zato jih moramo znati prepoznati⁴:

1 Eurostat (2015).

2 McGhee: (2015): str. 51.

3 Gottlieb (2015).

4 Bernet, W. in Freeman, B. W. The Psychosocial Assessment of Contact Refusal. V: Lorandos in drugi. (2013): str. 47–60.

- **Normalna navezanost** — otrok je v različnih življenjskih obdobjih navezan enkrat bolj na mater, drugič bolj na očeta. Posledično je otrok lahko ob razvezi lojalen do enega starša in zavrača drugega.
- **Lojalnostni konflikt** — o tem notranjem počutju otroka govorimo, če mama pričakuje, da se bo otrok strinjal z njo in bo lojalen do nje. Enako pričakuje tudi oče. Da bi se otrok osvobodil notranjega konflikta, se naveže na enega starša, pri njem preživi večino časa in zato ni tako pogosto v notranji stiski.
- **Izogibanje konfliktu med staršema** — s tem, ko otrok eno izmed dveh konfliktnih oseb izloči iz svojega življenja, bistveno zmanjša pogostnost konfliktov, ki nastajajo med njima.
- **Otrok je depresiven oziroma zaskrbljen**, kaj se bo zgodilo z njegovim primarnim staršem, ko bo pri drugem staršu. Od primarnega starša se tak otrok težko loči, zato začne drugega starša zavračati.
- **Trmasti otroci** so neprilagodljivi, neprožni in zato slabo reagirajo na stresne dogodke. Starša, s katerim ima tak otrok le stike, bo verjetno krivil za vse slabe stvari, ki se mu dogajajo.
- **Zlorabljeni otrok** lahko zavrača stik s staršem, ki neprimerno skrbi zanj. Ko bo prišel čas za stik s tem staršem, se bo skušal otrok temu izogniti. To, da otrok zavrača stik z nasilnim staršem, je normalno vedenje otroka.
- **Nezavedna indoktrinacija** — nekateri starši nezavedno v otroku zbujajo občutek, da je drugi starš manjvreden, nezaželen. Npr. mama začne jokati oziroma je vidno vznemirjena, kadar gre otrok k očetu. Otrok vidi takšno vedenje in začne zavračati očeta.
- **Zavedna/namenska indoktrinacija** — redno in neusmiljeno kritiziranje tarčnega starša lahko pripelje do odtujitve in zavračanja starša.
- Širjenje psihiatrične motnje, za katero se uporablja mednarodni izraz *folie a deux* in označuje dinamiko, ko sta si dve osebi zelo blizu, v tem odnosu pa osebi razvijeta skupne deluzije. Običajno starejša oseba deli z otrokom svojo lastno deluzijo. Paranoični starš je na primer prepričan, da ga nekdanji partner zasleduje, snema, da ima v hiši nameščene kamere. O tej svoji deluziji govori tako intenzivno, da tudi otrok ponotranji te paranoidne ideje priljubljenega starša.

Zavračanje starša je lahko posledica kombinacije različnih zgoraj navedenih vzrokov. Vsak ugotovljeni vzrok zavračanja terja drugačno intervencijo. Tema članka je namenjena nekoliko obširnejši predstavitvi zavedne oziroma namenske indoktrinacije.

3 OPREDELITEV STARŠEVSKEGA ODTUJEVANJA

Mnogo strokovnjakov po celem svetu je raziskovalo in še vedno strokovno proučuje to področje. Največ strokovnega gradiva na to temo je najti v ameriški literaturi, a to ne pomeni, da gre samo za ameriško znanost. Do podobnih ugotovitev, kot so prišli strokovnjaki onstran Atlantika, so prišli tudi strokovnjaki v Nemčiji, Italiji, na Švedskem in drugje. Samo zaradi boljšega poznavanja angleškega jezika in posledično lažjega razumevanja strokovne literature se v večini navajanj opiramo na ameriško strokovno gradivo.

Mednarodni izraz za starševsko odtujevanje je ‚*parental alienation*‘, redkeje ‚*parental alieanation syndrome*‘. Bistvo starševskega odtujevanja najlažje razložimo z dvema opredelitvama.

Gardner⁵ je to dinamiko označeval s pojmom starševski odtujitveni sindrom, ki je motnja, do katere običajno pride v okviru boja za varstvo in vzgojo otroka. Primarno se to kaže kot otrokovo nepravilno zavračanje enega starša. Gre za kombinacijo pranja možganov s strani priljubljenega starša in otrokovega lastnega prispevka k nastanku odtujitve. Kelly in Johnston⁶ opisujeta, da je odtujen otrok tisti, ki redno in brez zadržkov izraža negativna čustva in mnenja (kot so jeza, strah, zavrnitev, sovraštvo) o odtujenem staršu, te pa so povsem v neskladju z otrokovimi dejanskimi izkušnjami s tem staršem.

Zgoraj navedeni opredelitvi povzemata bistvo starševskega odtujevanja in posledice, ki se kažejo v otrokovem vedenju. Mnogi drugi strokovnjaki starševsko odtujevanje opredeljujejo kot različne variacije zgoraj opisane vsebine.

4 POSTAVITEV DIAGNOZE STARŠEVskega ODTUJEVANJA

Strokovnjaki navajajo štiri poglavitne dejavnike, na podlagi katerih lahko ugotovimo, ali je v družini prisotno starševsko odtujevanje: (1) pozitiven odnos med otrokom in tarčnim staršem, ki sta ga imela pred razvezo, (2) ni znakov, da bi tarčni starš zlorabljal otroka, (3) znaki odtujevanja pri otroku in (4) priljubljeni starš uporablja strategije odtujevanja.⁷

Gardner⁸ je že v knjigi izpred skoraj treh desetletij opisoval znake, ki kažejo na odnos med otrokom in tarčnim staršem pred razvezo. Leta 1992⁹ je v delu z naslovom *The Parental Alienation Syndrome* opredelil merila za prepoznavanje vedenja pri otroku, ki kaže na to, ali je otrok žrtev psihične ali fizične zlorabe, ali pa je žrtev starševskega odtujevanja. Preverjanje zlorabe pri otroku je zelo celovito in zahtevno, v primerih starševskega odtujevanja pa priljubljeni starš pogosto lažno prijavi nasilje nad otrokom. Tokrat se bom osredotočil na predstavitev znakov, ki se kažejo pri vedenju odtujenega otroka, in na strategije odtujevanja otroka, ki jih uporablja priljubljeni starš.

4.1 Znaki za starševsko odtujevanje otroka

Znaki v vedenju otroka, da ga starš odtuja od drugega starša:

- **Nepravilno kritiziranje in zaničevanje tarčnega starša** (žaljenje).
- **Smešne, absurdne in nesmiselne racionalizacije** svojega vedenja. Kažejo se v izjavah, kot so: »Ne želim k mami, ker mi zvečer ne dovoli gledati televizije.« Takšen materin vzgojni ukrep ne more biti razlog za zavračanje.

5 Gardner (1992): str. 221.

6 Bernet & Baker (2013): str. 100.

7 Baker in drugi (2016): str. 48.

8 Gardner (1989): str. 150–160.

9 Gardner (1992): str. 277–309.

Poleg zgornjih dveh znakov morata biti prisotna vsaj še dva izmed naslednjih šestih:

- **Pomanjkanje ambivalentnosti** — odtujeni otrok na priljubljenega starša gleda izrazito pozitivno, opisuje ga kot starša brez slabih lastnosti. Medtem ko je tarčni starš v očeh otroka povsem negativen, nič ne stori prav, nima nobene pozitivne lastnosti.
- Pri otroku je prisoten t. i. **fenomen razmišljanja s svojo glavo**. Odtujeni otroci poudarjajo, da je njihova lastna odločitev, da ne želijo videti drugega starša. V resnici na ta način le ščitijo priljubljenega starša in zmanjšujejo njegovo krivdo.
- **Otrok podpira starša odtujitelja** v njegovih izjavah — vedno se postavi na njegovo stran. Včasih to stori že kar vnaprej, še preden ta starš sploh kaj reče.
- **Otrok nima občutka krivde ob nesramnem obnašanju do tarčnega starša**, ne kaže hvaležnosti za darila, preživnino ipd.
- Prisotnost »**sposojenega scenarija**« pomeni, da otrok uporablja besede oziroma izraze, ki niso v skladu z njegovo zrelostjo in besednim zakladom. Npr. štiriletni otrok na vprašanje, zakaj ne želi videti očeta, reče: »Ker nas nadleguje.« Ko otroka vprašamo, kaj beseda nadlegovanje pomeni, otrok tega ne zna pojasniti.
- Širitev sovražnega odnosa **na druge člane razširjene družine** tarčnega starša. Ti otroci običajno povsem izgubijo stik z dedkom in babico, tetami, strici ipd. na strani tarčnega starša, skratka izgubijo stik s polovico svojega sorodstva.¹⁰

4.2 Strategije odtujevanja priljubljenega starša

Najpomembnejšo vlogo pri odtujevanju otroka ima priljubljeni starš. Značilno vedenje oziroma strategije, ki se kažejo v vedenju starša odtujitelja, so¹¹:

- **Obrekovanje** je ena izmed najpogostejše uporabljenih strategij. Gre za neprestano izražanje negativnih opazk, mnenj in kritik o tarčnem staršu. Priljubljeni starš o njem nima povedati nič pozitivnega.
- **Omejevanje stika z otrokom**. Ena najhujših stvari za tarčnega starša je ta, da vse manj časa preživi s svojim otrokom. Stiki se omejujejo na različne načine. Priljubljeni starš lahko vedno pride petnajst minut prej po otroka, v bolj ekstremnih primerih otroka ne pusti k drugemu staršu.
- **Težave s komunikacijo**. Priljubljeni starš običajno pričakuje, da bo imel nenehno stik z otrokom, ko je ta pri tarčnem staršu. Ne sprejema pa želje tarčnega starša po stiku z otrokom, ko je otrok pri njem. Tarčni starši se pritožujejo, da priljubljeni starši odložijo telefon, ko želijo govoriti z otrokom, uničujejo njihova pisma in razglednice, na splošno otroka 'odrežejo' od tarčnega starša, ko je otrok pri njih.
- **Simbolno odstranjevanje tarčnega starša**. Priljubljeni starši na simbolni ravni odstranijo nekdanjega partnerja iz njihovega doma. Odstranijo vse slike tarčnega starša in druge stvari, ki bi otroka kakorkoli na simbolni ravni povezovale s tarčnim staršem.

¹⁰ Prav tam: str. 76–107.

¹¹ Baker & Sauber: <https://www.emmm.org.au/17-primary-strategies.html>. (21. 7. 2016).

- **Izguba ljubezni priljubljenega starša.** Mnogi odrasli, ki so bili kot otroci odtujeni in so bili vključeni v raziskave, so poročali, kako je priljubljeni starš postal čustveno nedostopen in kaznovalen, če je otrok pokazal pozitivna čustva do tarčnega starša. Čutili so (čeprav jim to ni bilo povedano), da je cena za odnos s tarčnim staršem izguba ljubezni, podpore in naklonjenosti starša, od katerega so postali odvisni.
- Odtujitelj otroku reče, da ga **tarčni starš nima več rad**. Priljubljeni starš na nezavedni ravni enači končano partnerstvo s starševstvom. Otroku reče: »Mami te nima več rada, zato se je odselila.« Jasno je, da se je nekdani/a partner/ica odselil/a zaradi prekinitve partnerskega odnosa, in ne zaradi prekinitve starševstva.
- **Ustvarjanje vtisa, da je tarčni starš nevaren.** Ta občutek, ki se utrjuje v otroku, je lahko zelo nevaren za odnos med otrokom in tarčnim staršem. Otrok mora namreč vedeti in čutiti, da bosta starša zanj še naprej skrbela in ga ščitila.
- **Zaupanje zadev otroku,** za katere ni potrebe, da jih otrok sliši. Običajno priljubljeni starš otroku zaupa 'napake' tarčnega starša ali sodne zadeve. Otroku postane staršev zaupnik.
- **Siljenje otroka, da zavrne tarčnega starša.** Priljubljeni starš otroka prisili v to, da npr. sam pokliče tarčnega starša in mu pove, da se ne bo srečal z njim ali tarčnega starša celo prosi, naj ne pride na šolsko prireditev.
- **Siljenje otroka v vohunjenje za tarčnim staršem.** Priljubljeni starš lahko otroku vnaprej naroči, katere informacije naj poišče pri tarčnem staršu in mu po vrnitvi o njih poroča. Lahko pa priljubljeni starš išče informacije o tarčnem staršu tako, da otroka po prihodu s srečanja s tarčnim staršem podrobno izpraša o dogajanju pri tarčnem staršu, ga zaslišuje. Pri vohunjenju gre običajno za poizvedovanje o finančnem stanju tarčnega starša in njegovih socialnih interakcijah (novih partnerjih ipd.).
- **Nagovarjanje otroka, naj obdrži zase skrivnosti o tarčnem staršu.** Takšno nagovarjanje vzpostavlja distanco med otrokom in tarčnim staršem.
- **Klicanje tarčnega starša po imenu.** To lahko dela priljubljeni starš sam, lahko pa k temu le nagovarja otroka. Na ta način zmanjšuje status tarčnega starša v otrokovih očeh.
- **Odtujitelj dodatnega starša imenuje oče/mama in opogumlja otroka, da dela enako.**
- **Zadrževanje pomembnih informacij o otroku.** Priljubljeni starš pogosto obdrži zase informacije o tem, kaj se z otrokom dogaja v šoli, kako je z njegovim zdravstvenim stanjem idr. Na ta način tarčnega starša odstrani v očeh otroka in v očeh drugih, ki so zato prepričani, da je temu staršu vseeno za otroka, saj se nikoli ne oglasi v šoli, ne pelje ga k zdravniku ipd.
- **Sprememba otrokovega priimka,** da se odstrani povezava med otrokom in tarčnim staršem. Običajno matere otrokom dajo svoj deklinski priimek, očetje otrokom dajejo nadimke.
- **Vzpostavljanje odvisnosti otroka** od priljubljenega starša namesto spodbujanja otrokove samostojnosti. Otroku se vede, kot da je popolnoma odvisen od priljubljenega starša, četudi je to neustrezno oziroma nepotrebno glede na njegovo starost. Starš odtujitelj želi otroka narediti čim bolj odvisnega od njega, medtem ko se tarčni starš trudi otroku privzgojiti samostojnost, kritično mišljenje, avtonomijo in neodvisnost.

Zgoraj opisane strategije odtujevanja otroka od tarčnega starša kažejo različne načine, kako v otroka vsiliti in v njem utrditi negativno prepričanje o odtujenem staršu. Otrok se boji, da bo ob spremembi vedenja ostal brez obeh staršev. Starš odtujitelj namreč pričakuje otrokovo lojalnost, od otroka jo na prikrit način zahteva. Zato se otrok boji spremeniti svoje vedenje, četudi uvidi, kaj se v resnici dogaja v družini. Zavrnil je že enega starša in boji se, da bo v primeru izražanja naklonjenosti do tarčnega starša izgubil še priljubljenega starša. Hkrati se otrok boji, da bi ga tarčni starš zavrnil tako, kot on zavrača njega.

Ob ustvarjanju občutka, da je tarčni starš nevaren, otrok začne vse bolj izražati simpatije do priljubljenega starša, s čimer se krepi otrokov notranji občutek, da mora tega starša zaščititi. Otrok bo zato postal lojalen do priljubljenega starša, zavedajoč se, da ga bo drugi starš imel rad ne glede na to, kaj se zgodi. Takšna dinamika je pri obravnavi družin pogosto spregledana.¹²

4.3 Stopnje odtujitve otroka

Odziv otrok na dogajanje v družinah s prisotnim odtujevanjem je različen. Koliko bo priljubljeni starš uspešen v odtujevanju otroka, je odvisno od tega, v kakšnem odnosu je bil otrok pred razvezo z enim in drugim staršem. Najboljša preventiva pred tem, da se otrok odtuji od starša, je močna in pozitivna navezanost med otrokom in staršem.¹³ Z drugimi besedami, bolj kot je starš vključen v vsakdanjik otroka, bolj sta otrok in starš čustveno povezana in manjša je verjetnost, da bo otrok podlegel nameram starša odtujitelja in začel zavračati drugega starša. Hkrati to pomeni, da je starš, na katerega je otrok bolj čustveno navezan, lahko pri odtujevanju otroka od drugega starša uspešnejši. V zgodnjem otroštvu je otrokov primarni starš najpogosteje mama. Zato so matere tudi uspešnejše pri odtujevanju otrok od očetov. Kljub vsemu močna povezava z otrokom ni zagotovilo, da do odtujitve med otrokom in staršem ne more priti.

Glede na to, koliko je priljubljeni starš uspešen v svoji nameri, ločimo tri stopnje odtujitve otroka: lažja, zmerna in težka odtujitev.

O **lažji odtujitvi** govorimo takrat, ko otrok brez težav izraža naklonjenost do tarčnega starša tudi v prisotnosti priljubljenega starša. Prisotnih je le nekaj izmed osmih znakov odtujitve, tak otrok le občasno zavrača stik s tarčnim staršem.

Pri **zmerno odtujenem** otroku je izraženih vseh osem znakov, posamezni znaki so nekoliko intenzivnejši kot pri lažji odtujitvi. Tak otrok nima več normalnega ambivalentnega odnosa do obeh staršev. Ko se zmerno odtujeni otrok sreča s tarčnim staršem, ponavadi nekaj časa traja, da izzveni neprimeren odnos otroka do tarčnega starša in da otrok v odnosu do njega začne delovati pristno.

Težko odtujen otrok je v svojih dejanjih fanatičen. Vseh osem znakov je zelo intenzivno prisotnih. Tak otrok ponavadi povsem ponotranji paranoidne fantazije priljubljenega starša. Njegova sovražnost do tarčnega starša se ne zmanjša niti,

¹² Clawar & Rivlin (2013): str. 51.

¹³ Gardner (1992): str. 156.

ko je sam v njegovem domu. Bivanje pri tarčnem staršu je zelo oteženo, če ne celo nemogoče. V skrajnih primerih otrok sploh nima več stikov s tarčnim staršem.¹⁴

Prepoznavanje stopnje odtujitve je ključnega pomena za načrtovanje primernih posegov oziroma ukrepov za posamezno družino. Če so ukrepi nesorazmerni s stopnjo odtujitve otroka, je v družini lahko povzročene več škode kot koristi.¹⁵

5 USTREZNI POSEGI OZIROMA UKREPI

V primeru starševskega odtujevanja je otrok žrtev okoliščin in hkrati tisti, ki prek svojega vedenja – zavračanja tarčnega starša kaže notranjo stisko. Odtujeni otroci so žrtve ene najbolj gnusnih čustvenih zlorab, saj so prisiljeni v zavrnitev nekoč ljubljene in njemu pomembne osebe.¹⁶

Ker so otroci žrtve okoliščin, so ukrepi usmerjeni predvsem v spremembo okolja, v katerem otrok živi. Najpomembnejša zunanja dejavnika za razvoj odtujitve otroka sta starša. Zato je najprej treba narediti vse, kar je v moči strokovnjakov, da starše usmerijo v spremembo njihovega ravnanja.¹⁷ Kot dopolnitev obravnave se pozneje na terapijo lahko napoti še otroka. Družinski terapevtski program bi moral:¹⁸

- vsakega člana družine seznaniti s starševskim odtujevanjem in njegovimi posledicami;
- zaščititi odtujenega otroka pred škodljivimi posledicami odtujevanja;
- tarčnemu staršu pomagati premagati stres in izboljšati psihološko stanje;
- uporabiti tehnike, ki izzovejo spremembe pri napačnem načinu otrokovega razmišljanja; učenje kritičnega mišljenja pri otroku;
- pomagati izboljšati odnos med otrokom in tarčnim staršem;
- pripraviti starša odtujitelja na to, da pomaga izboljšati odnos med otrokom in tarčnim staršem ter da pomaga otroku spremeniti napačno razmišljanje;
- starša opremiti s tehnikami za izboljšanje njunega odnosa;
- vzpostaviti zdravo komunikacijo in zdrave odnose med družinskimi člani.

5.1 Lažja odtujitev

V družinah, kjer je otrok lažje odtujen, naj bi bil ukrep sodišča usmerjen predvsem v izobraževanje. Starš odtujitelj mora od za to usposobljenega terapevta dobiti informacije o tem, kaj s svojim vedenjem povzroča pri otroku, kakšne so lahko dolgoročne negativne posledice, če bo nadaljeval z odtujevanjem otroka, ter kako naj starš odtujitelj spremeni svoje vedenje. Tarčnemu staršu mora terapevt predstaviti celotno dogajanje v družini, kar mu pomaga pojasniti njegov položaj. Dobiti mora podporo pri tem, da ga drugi razumejo, krepiti je treba njegovo 'odpornost' na vsa otrokova zavračanja. Treba ga je naučiti ustreznega odzivanja na odtujevanje, ki ga spodbuja priljubljeni starš, da tudi sam ne zapade v vedenje starša odtujitelja.

¹⁴ Gardner (1992): str. 120-123.

¹⁵ Sauber. Reunification planning and therapy. V Lorandos in drugi. (2013): str. 224.

¹⁶ Gardner (1992): str. 278.

¹⁷ Darnall. Mild Cases of Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 86.

¹⁸ Templer in drugi. (2016): str. 16.

To bi namreč lahko imelo za posledice, da bi se otrok še dodatno odtujil od njega.¹⁹ Gardner je menil, da se v primerih, ko je odločitev sodišča hitra in sodišče določi, da otrok po ločitvi ostane v varstvu in vzgoji pri primarnem staršu (ti največkrat tudi odtujijo otroka), odtujevanje s strani priljubljenega starša bistveno zmanjša,²⁰ saj postane jasno, kje bo otrok živel in zato ni več potrebna prikrita manipulacija za doseganje otrokove lojalnosti. Sodobnejši strokovnjaki ne pišejo o podobnih ugotovitvah. Bolj poudarjajo spoznanja, da je v primeru, ko izobraževanje staršev, družinska terapija in poskus izboljšanja starševskih sposobnosti ne prinesejo sprememb v delovanju družine, edini smisel in učinkovit ukrep predodelitev varstva in vzgoje otroka tarčnemu staršu.²¹

Predodelitev kot ukrep za zmanjšanje znakov odtujitve strokovnjaki sicer predlagajo večinoma za primere, ko je otrok zmerno ali težko odtujen. Izjemoma se tak ukrep predlaga tudi pri lažje odtujenem otroku, če strokovnjak oceni, da priljubljeni starš želi otroka odtujiti od tarčnega starša.²²

5.2 Zmerna odtujitev

Pri zmerni odtujitvi je ključnega pomena, da so sodne odločbe jasne, natančne in izvršljive. Starša v družini zmerno odtujenega otroka sta v pogostih sporih. Zato oba potrebujeta jasna določila, kje in na kakšen način bodo potekali stiki, koliko časa bodo trajali, kje bo kraj predaje otroka.²³ Še bolj intenzivno kakor pri lažji odtujitvi je treba izobraževati starše in pomagati otroku razviti kritično mišljenje, da ne dojema več enega starša kot povsem dobrega in drugega kot povsem slabega. Tak vzorec razmišljanja lahko otrok prenese na odnose z vrstniki, kadar pride v spor z njimi.²⁴ V tujini izvajajo tako imenovane programe ponovne združitve (angl. reunification) za družine z odtujenimi otroki. Ti programi so različni glede na potrebe posamezne družine. Klasična terapija pri zmerno odtujenih otrocih ne zagotavlja napredka. Tako v terapevtskem procesu kot tudi v vsakdanjem življenju je potreben nadaljnji stik med otrokom in odtujenim staršem.²⁵ Čeprav otrok zavrača stik s tarčnim staršem, je prisila sodišča ali terapevta lahko za otroka izgovor, da mora k staršu in da nima izbire.²⁶

5.3 Težka odtujitev

V primerih težke odtujitve so v povezavi z varstvom in vzgojo mogoči štirje različni ukrepi: (1) varstvo in vzgojo ohrani odtujitelj, ki se mora truditi za rešitev problema, (2) otrok je pri odtujitelju in ni aktivnosti za vzpostavitev stika med otrokom in tarčnim staršem, (3) otrok se dodeli tretji osebi – namestitev v rejniško družino ali vzgojni zavod, (4) predodelitev otroka tarčnemu staršu.²⁷ Po mojih opažanjih je zelo pogost

19 Suber: Reunification Planning and Therapy. V Lorandos in drugi. (2013): str. 215.

20 Gardner (1992): str. 379.

21 Templer et al. (2016): str. 15.

22 Gardner (1992): str. 247.

23 Worenklein. Morderate Cases of Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 115.

24 Warshak (2015): str. 194.

25 Worenklein (prav tam): str. 109.

26 Gardner (1989): str. 368.

27 Warshak (2015): str. 211.

ukrep ssodišč ta, da otrok ostane pri odtujitelju in se ne poskuša vzpostaviti stik med otrokom in tarčnim staršem. V redkih primerih se starša odtujitelja, ki ohrani varstvo in vzgojo, prisili k temu, da se trudi pomagati otroku in tarčnemu staršu znova vzpostaviti odnos, kakršnega sta imela pred razvezo. Še redkeje sodišče otroka predodeli tarčnemu staršu.

Ukrep, ki naj bi bil v pomoč otroku, naj bi bila napotitev otroka na klasične terapije za pomoč pri 'predelavi' travmatskih dogodkov. Ta ukrep temelji na predvidevanju strokovnjakov, da je tarčni starš moral nekaj narediti, da ga otrok zavrača. Sodišča pogosto tako odločijo, ker naj bi bilo to manj vsiljivo za otroka in se otrok lažje prilagodi situaciji. Vendar so takšni ukrepi precej neuspešni in brez točno določenega cilja. Če otroka pustimo pri odtujitelju, je to sicer lahko zanj kratkoročno manj stresno. Vendar pa je takšen ukrep lahko tudi zelo tvegan. Raziskave kažejo, da so ukrepi brez stika otroka s tarčnim staršem običajno neuspešne in samo poslabšajo stanje in stopnjujejo otrokovo zavračanje tarčnega starša.²⁸ Izkušnje in analize raziskav kažejo, da strokovnjaki takšen ukrep zagovarjajo s trditvijo, da bi bil stik otroka s tarčnim staršem preveč stresen in da bo otrok že sam povedal, ko bo pripravljen imeti stik z njim. Hkrati sodniki, sodni izvedenci in drugi navajajo, da je otrok dovolj zrel, da lahko sam izrazi svoje mnenje in se zaveda posledic svojih odločitev. Z znanjem s področja starševskega odtujevanja lahko ugotovimo, da otrok ne sme pokazati lojalnosti do tarčnega starša. Zato se je v mnogih raziskavah pokazalo, da edino povečanje stikov med otrokom in tarčnim staršem oziroma predodelitev otroka tarčnemu staršu pozitivno vpliva na odnos med njima.²⁹ Kako se predodelitev izpelje, je odvisno od tega, koliko sta imela otrok in tarčni starš stikov.

Če se pokaže, da imata oba starša zelo slabe starševske sposobnosti oziroma da nihče ni zmožen zaznavati in zadovoljevati potreb otroka, sodišče lahko otroka namesti v rejniško družino ali vzgojni zavod.

V pomoč pri ponovni vzpostavitvi odnosa med težko odtujenim otrokom in tarčnim staršem v svetu izvajajo program Family Bridges, ki je zasnovan kot štiridnevna izkustveno-terapevtska delavnica. Udeležita se je otrok in tarčni starš.³⁰ Od osebnostnih lastnosti in vedenja priljubljenega starša pa je odvisno, kako dolgo in kako togo se po predodelitvi otroka omeji stik (tudi telefonski) med otrokom in staršem odtujiteljem.

Pri ukrepih v primerih starševskega odtujevanja priporočajo različne metode dela z družinami, med drugim tudi uporabo video vsebin. Kot primeren video program, namenjen vsem članom družine, kjer je prisotno odtujevanje, priporočajo DVD-program Dobrodošel nazaj, Pluton.³¹ Ta video program je leta 2016 izšel tudi s podnaslovi v slovenskem jeziku.³²

28 Warshak: Severe Cases of Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 142.

29 Templer et al. (2016): str. 15.

30 Warshak (2010): str. 64.

31 Warshak: Severe Cases of Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 136.

32 Warshak (2016): DVD.

Ugotavljam, da so tudi sodniki v Sloveniji v posameznih primerih določili sodne ukrepe, ki so dopolnjujejo predlagane posege v primerih starševskega odtujevanja. V izrečeni sodbi³³ iz leta 2015 nikjer ni uporabljen izraz (starševsko) odtujevanje, je pa sodišče v tej sodbi materi odtujevalki naložilo kazen eno leto in šest mesecev zapora, ki ne bo izrečena, če obdolženka v preizkusni dobi štirih let ne bo storila novega kaznivega dejanja. Mati je imela pomemben vpliv na otroka, da sta po ločitvi od partnerja začela zavračati očeta, na subtilen način je omejevala stike z očetom, oče med postopkom dve leti ni imel stikov z otrokoma. Vse to so pomembni znaki odtujevanja otrok od tarčnega starša in hkrati dejanja, ki onemogočajo normalno družinsko življenje in izvajanje roditeljske pravice očeta. Po kazenskem zakoniku gre v takšnih primerih tudi za odvzem mladoletne osebe. Teh dejanj se mora mati vzdržati. Družinska dinamika, ki kvarno vpliva na otroka, je torej v določenih primerih prepoznana v slovenskem sodnem sistemu. Vendar menim, da je še veliko primerov, kjer se kvarni vpliv enega starša na otroka ne prepozna in kjer tarčni starš zaradi otrokovega zavračanja ostane brez stikov z njim.

6 IZSLEDKI RAZISKAV

Na področju starševskega odtujevanja so bile opravljene številne raziskave, v katere so bili večinoma vključeni: (1) odrasli, ki so menili, da so bili kot otroci žrtev starševskega odtujevanja, in (2) starši, ki menijo, da so se znašli v vlogi tarčnega starša.³⁴ Raziskave so pokazale, da nihče izmed otrok ni pozneje obžaloval, če so ga kot otroka prisilili v to, da je vzpostavil stik z odtujenim staršem. Na drugi strani je mnogo otrok v odraslosti imelo občutek krivde in depresije, ker jim je bilo dovoljeno, da so zavrnili svojega starša.³⁵ Bakerjeva poudarja, da četudi so se kot otroci pritoževali nad tarčnim staršem in ga sovražili, v resnici niso želeli, da bi starš kar 'odšel' in so potihoma upali, da bo kdo ugotovil, da v resnici ne mislijo tako.³⁶

Do ugotovitev, da je edino povečanje stika oziroma predodelitev otroka tarčnemu staršu učinkovita, sta prišla tudi Clawar in Rivlin, ki sta v doslej največji empirični raziskavi pri analizi več kot 700 družin ugotovila, da je v 400 družinah sodišče odločilo o povečanju stikov med otrokom in tarčnim staršem. Kar v 90 % primerov je bilo opaziti pozitivne spremembe v odnosu med njima. V približno polovici primerov je bil ukrep povečanja skupaj preživetega časa oziroma predodelitve otroka izrečen v nasprotju z otrokovo voljo.³⁷ Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Gardner. V njegovi raziskavi je sodelovalo 99 otrok. V 22 primerih, ko je bilo ugotovljeno starševsko odtujevanje, je sodišče dodelilo varstvo in vzgojo otroka tarčnemu staršu. Uspešnost tega ukrepa je bila 100-odstotna, kar pomeni, da se je v vseh družinah ob predodelitvi otroka tarčnemu staršu odnos med njima izboljšal.³⁸ Nobena raziskava ne pritrjuje mnenju, naj se čaka na spontani razvoj dogodkov za obnovitev odnosa med otrokom in tarčnim staršem. Nobena raziskava tudi ne

33 Tako VSL, sodba VII Kp 58591_2011 z dne 30. 10. 2015.

34 Baker: Parental Alienation Research and the Daubert Standards. V Lorandos in drugi. (2013): str. 335–343.

35 Warshak (2015): str. 224–225.

36 Lorandos, Bernet & Sauber: Overview of Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 19.

37 Warshak: Severe Cases of Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 144.

38 Gardner (2001): str. 70.

podpira ideje, naj otrok odloča o tem, pri komu bo živel.³⁹ Otrok namreč ne izraža vedno svoje resnične volje.⁴⁰ Otrokove želje pogosto tudi ne pomenijo dolgoročno največje koristi zanj. Če otroku damo preveliko moč odločanja v postopkih o varstvu in vzgoji, to lahko resno ogrozi njegov zdrav psihofizični razvoj.⁴¹

Ukrepi institucij so vedno usmerjeni k zagotavljanju največje koristi otroka. Zato je na tem mestu treba poudariti, kakšna oblika družinske ureditve je po ločitvi staršev resnično v največjo korist otroku: čim bolj enakovredno preživeti čas z obema staršema tudi po njuni ločitvi je najbolj zdravo primarno okolje za nadaljnji razvoj otroka.⁴² Zato bi morali strokovnjaki, ki odločajo o ureditvi družine po ločitvi staršev, svoje napore usmeriti v iskanje načinov, kako naj bosta v posamezni družini oče in mati tudi po ločitvi še naprej čim bolj enakovredno vključena v življenje otroka. Neustrezno je usmerjanje pozornosti v ločitvenih postopkih v ugotavljanje, kateri od staršev bo 'ostal z otroki' in kateri 'brez otrok' oziroma kateremu od staršev bo otrok dodeljen v varstvo in vzgojo in kateri bo imel samo stike z njim. Če imata starša približno enakovredne in pozitivne starševske sposobnosti, je njuna enakovredna nadaljnja vključenost v vzgojo otroka vsem članom družine v korist. Takšni ukrepi pa otroku niso v korist, če ima kateri od staršev bistveno slabše starševske sposobnosti.

K skupnemu starševstvu (varstvu in vzgoji) vse bolj stremijo tuji sodniki.⁴³ To je najprimernejša ureditev družine po ločitvi staršev in je najbolj podobna nuklearni družini.⁴⁴

7 DOLGOROČNE POSLEDICE ZA OTROKA

Žrtev celotne družinske dinamike je otrok, ki je prisiljen zavrniti nekoč ljubljeno osebo in ki mu ni dovoljeno izraziti svoje resnične želje. Žrtev ni tarčni starš, ki zelo redko vidi svojega otroka. Niti niso žrtve priljubljeni starši, ki se želijo kot taki pogosto prikazati pred otroki z jasno namero po oblikovanju negativne podobe tarčnega starša. Ta starš naj bi bil nevaren, neskrben, ne plačuje preživnine ipd. Življenje v primežu manipulacije oziroma pranja možganov s strani enega starša ima lahko hude posledice za odrasčajočega otroka. Ti otroci sčasoma postanejo osamljeni, depresivni, imajo težave s spanjem, nizko samopodobo, v najstništvu so promiskuitetni, imajo zelo malo prijateljev, občutek tesnobe, pogoste spore z vrstniki, in še bi lahko naštevali.⁴⁵ Rezultati 25-letne raziskave, ki je spremljala otroke ločenih staršev vse od ločitve v rani mladosti do njihove odraslosti, so lahko nadvse zaskrbljujoči. Nasilke raziskave navajajo, da so se med odrasčanjem z največ težavami spopadali otroci, ki so bili ob ločitvi staršev najmlajši. Otroci ločenih staršev so pozneje v partnerskih odnosih zelo nezaupljivi. Ves čas jih je strah, da jih bo partner zapustil. Ti otroci so manj uspešni na delovnem mestu in v

39 Templer et al. (2016): str. 7.

40 Warshak (2003): str. 377.

41 Prav tam: str. 374.

42 Nielsen (2014): str. 629.

43 Lowrance: A Judge's Perspective on Parental Alienation. V Lorandos in drugi. (2013): str. 514.

44 Gardner (1989): str. 386.

45 Lorandos & Bone (2016): str. 222.

partnerskih odnosih. Tudi avtorice te raziskave ugotavljajo, da so otroci, ki so tako ali drugače ostali brez staršev, bistveno bolj promiskuitetni. V spolni aktivnosti iščejo potrditev, v droge pa zbežijo, da se izognejo težavam. Z drogo eksperimentirajo vsi mladostniki, vendar le redki začnejo z eksperimentiranjem pred 14. letom in le redki postanejo odvisniki. Med slednjimi so večinoma otroci ločenih staršev. Pomembna se mi zdi tudi ugotovitev, da so tisti otroci, ki so imeli v otroštvu tesen odnos s svojim očetom, v odraslosti bolj empatični in srečnejši kot partnerji in kot starši. Enako velja za fante in za dekleta.⁴⁶ To so le nekatere od ugotovitev raziskave, ki obsežno prikaže možne dolgoročne negativne družbene posledice ločitve staršev, če družina po ločitvi ne prejme ustrezne pomoči in če ne uspe vzpostaviti primernih in prístnih odnosov med člani družine. Starševsko odtujevanje vsekakor sodi med tiste družinske procese, ki po ločitvi staršev ne izboljša otrokovega položaja znotraj družine, ampak ga kvečjemu poslabša. Primerni ukrepi pristojnih institucij so zato edini način, da otroke obvarujemo pred zgoraj navedenimi posledicami.

8 MEDNARODNA UVELJAVLJENOST STARŠEVSKEGA ODTUJEVANJA

Starševsko odtujevanje je znanost o dogajanju v družini, ki se je začela pospešeno razvijati v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Z uveljavitvijo doktrine največje koristi otroka kot merila za določanje varstva in vzgoje otroka po ločitvi staršev vpliva na to, da so končne odločitve o tem, kateri starš bo prevzel varstvo in vzgojo otroka, v večini primerov nejasne. Otroka v varstvo in vzgojo lahko dobi oče ali mati.⁴⁷ Manipulacije in druge metode vplivanja starša na otroka imajo točno določen cilj – otroka pridobiti na svojo stran in na ta način pridobiti prednost v postopkih odločanja o varstvu in vzgoji. Sodni zapisi o kvarnem vplivanju starša na otroka po ločitvi so stari že več kot 200 let,⁴⁸ a se je šele z uveljavitvijo doktrine največje koristi otroka in povečanim trendom ločitev staršev ta pojav razširil na velik delež ločenih družin in mu zato strokovnjaki namenjajo čedalje več pozornosti. Tako je danes o starševskem odtujevanju po svetu napisanih že več kakor 500 strokovnih knjig in člankov, raziskave s tega področja potekajo v več državah. V mednarodni sekciji, imenovani Parental Alienation Study Group, nas je povezanih več kakor 300 strokovnjakov iz 42 držav. Kljub temu je starševsko odtujevanje še za marsikoga psevdoznanost, če citiram izraz slovenskega sodnega izvedenca.⁴⁹ To je znanost, ki se hitro spreminja, nadgrajuje in dopolnjuje. A za marsikaterega 'tradicionalnega' strokovnjaka je veliko lažje nadaljevati s svojim utečenim delom in utečenimi ukrepi, namesto da bi se dodatno strokovno izobraževal.⁵⁰

Dognanja stroke s področja starševskega odtujevanja, priporočljivi ukrepi in drugi segmenti te znanosti pomembno prispevajo k zagotavljanju največje koristi otroka v visoko konfliktnih družinah z ločenima staršema. Mnogo držav v svoje sodne sisteme že vključuje znanost o starševskem odtujevanju, nekatere celo v svojo

46 Wallerstein in drugi. (2000): str. 135, 168, 169, 188, 189, 299.

47 Gardner (1992): str. 74.

48 Rand: The History of Parental Alienation From Early Days to Modern Times. V Lorandos in drugi. (2013): str. 291.

49 Tako sodba Okrožnega sodišča v Ljubljani RS, N649/2013 z dne 13. januarja 2017: str. 12.

50 Lorandos: Parental Alienation and North American law. V Lorandos in drugi. (2013): str. 348.

zakonodajo. Brazilija je kot ena prvih v svoj družinski zakonik že leta 2010 vključila starševsko odtujevanje. Prvi člen se glasi: »Ta zakon ureja odtujevanje otroka.« Zakon določa, katere so ponazorilne oblike odtujevanja otroka, ukrepe v primeru odtujevanja in drugo.⁵¹

Evropsko sodišče za človekove pravice že od leta 2000 prepoznava starševsko odtujevanje. Med letoma 2000 in 2012 je Evropsko sodišče obravnavalo 15 primerov, kjer je bilo starševsko odtujevanje v sodni dokumentaciji vlagatelj le omenjeno, in 8 primerov, kjer je starševsko odtujevanje ugotovil strokovnjak. Evropsko sodišče pri obravnavi pritožb evropskih državljanov ne opravi razgovora z nobeno stranko, ampak le pregleda priloženo dokumentacijo iz nacionalnih sodnih procesov. Zato ima lahko pomembno vlogo pri odločitvi sodišča ugotovitve, da je so znaki za starševsko odtujevanje opisani že v postopkih na državnih sodiščih. V večini primerov, kjer je starševsko odtujevanje le omenjeno ali ugotovljeno, je sodišče varstvo in vzgojo otroka dodelilo odtujenemu staršu. Odmevnejši primeri, v katerih je Evropsko sodišče navajalo znake starševskega odtujevanja, so: Sommerfeld proti Nemčiji, Koudelka proti Republiki Češki, Zavrel proti Republiki Češki, Mincheva proti Bolgariji, Bordeianu proti Moldovi in drugi.⁵² Iz zanesljivih virov sem izvedel⁵³, da Evropsko sodišče za človekove pravice pri obravnavi pritožb na postopke pred nacionalnimi sodišči predvsem analizira dogajanje v posameznem sodnem procesu glede na vsebino Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (v nadaljevanju: konvencija). Najpomembnejši členi, na podlagi katerih odločajo o posamezni pritožbi, so 6. člen – Pravica do poštenega sojenja, 8. člen – Pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja in 13. člen – Pravica do učinkovitega pravnega sredstva.⁵⁴ Ob prepoznavanju starševskega odtujevanja in poznavanju utečene sodne prakse lahko ugotovimo, da je veliko odločitev sodišč v nasprotju z zgoraj navedenimi členi konvencije. Besede otroka niso vedno izraz njegove resnične želje in v njegovo dolgoročno največjo korist. Tarčni starš v primerih upoštevanja besed zmanipuliranega otroka ostane brez stikov z njim, torej brez družinskega življenja, kar pomeni nepoštено sojenje in neučinkovito pravno sredstvo.

Tudi drugi pomembni mednarodni dokumenti vsebujejo člene, ki so v primerih nepoznavanja starševskega odtujevanja s strani sodišč pogosto kršeni. Konvencija Združenih narodov v več členih varuje otroka pred odločitvami sodišč, ki niso njemu v prid. Eden pomembnejših je po mojem mnenju 9. člen, z upoštevanjem katerega države pogodbenice jamčijo, da otrok ne bo proti volji staršev ločen od njih, razen če v skladu z veljavnim zakonom in postopki pristojne oblasti s pridržkom sodne presoje odločijo, da je takšna odločitev nujna za otrokovo korist.⁵⁵ Naj še enkrat poudarim, da tuje raziskave nedvoumno kažejo, da je v največjo korist otroka, če ima tudi po ločitvi staršev še naprej čim bolj enakovreden stik z obema (primernima) staršema. Ti otroci so čustveno stabilnejši, manj depresivni in manj vedenjsko problematični.⁵⁶

51 Brockhausen: Parental Alienation and the New Brazilian Law. V Lorandos in drugi. (2013): str. 482–484.

52 Dum: Parental Alienation Initiatives Around the World. V Lorandos in drugi. (2013): str. 441–443.

53 Dum, C. RE: Question about European Court for Human Rights. Sporočilo za: Matej Zaplotnik. 10. 4. 2017 (citirano 5. 5. 2017). Osebno sporočilo.

54 Uradni list RS, št. 7-41/1994.

55 Konvencija o otrokovih pravicah (1989).

56 Nielsen (2014): str. 622.

9 SKLEP

Starševsko odtujevanje je dinamika družine, ki močno otežuje delo strokovnjakov v postopkih odločanja o varstvu in vzgoji otroka. Socialni delavci, sodniki, tožilci, sodni izvedenci, odvetniki in drugi strokovnjaki ob obravnavanju družin, kjer je prisotno starševsko odtujevanje, brez primerne in poglobljenega znanja ne morejo ustrezno ukrepati. Navidezno tradicionalni kazalci starševskih sposobnosti, kot so mnenje otroka, (lažne) obtožbe o nasilju, navidezna pomanjkljiva skrb starša za lastnega otroka imajo ob (pre)poznavanju starševskega odtujevanja povsem drugačne razsežnosti. Zato so tradicionalni sodni ukrepi v takšnih primerih največkrat neuspešni in daleč od resnične največje koristi otroka, ki je vodilo vseh strokovnjakov v postopkih, v katerih se odloča o zadevah, povezanih z otrokom. Ker je v Sloveniji zelo malo strokovnega gradiva o odtujevanju in ni nobenih raziskav tega področja, je treba informacije poiskati onstran slovenskih meja. Zakaj? Zato, ker nam je mar za otroke, ker želimo zanje le najboljše in ker jih želimo zaščititi pred bolečimi dolgoročnimi vplivi, ki jih prinese starševsko odtujevanje. Da je področje starševskega odtujevanja pomembna znanost, priznava večina pomembnih mednarodnih institucij. Nujno je, da je takšno stališče tudi vodilo za delo z družinami tudi v Sloveniji.

VIRI:

- Baker, A. J. L. & Sauber, R. Working With Alienated Children and Families: 17 Primary Parental Alienation Strategies (citirano 21. 7. 2016) Dostopno na spletu: <https://www.emmm.org.au/17-primary-strategies.html>.
- Baker, A. J. L., Kase Gottlieb, L. & Verrocchio M. C. The Reality of Parental Alienation: Commentary on »Judicial Decision-Making Family Law Proceedings«. The American Journal of Family Therapy, letn. 2016, vol. 44, No. 1, 46–51.
- Bernet, W. & Baker, J. L. (2013). Parental Alienation, DSM-5, and ICD-11: Response to critics. American Academy of Psychiatry and the Law: online, letn. 2013, 41 (1) 98–104.
- Dum, C. RE: Question about European Court for Human Rights. Sporočilo za: Matej Zaplotnik. 10. 4. 2017 (citirano 5. 5. 2017). Osebno sporočilo.
- Eurostat. Partnersko življenje v Sloveniji: poroke, ločitve, otroci (Citirano 1. 8. 2016). Dostopno na naslovu: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriages_and_births_in_Slovenia/sl.
- Gardner, R. A. The Parental Alienation Syndrome: A guide for a mental health professionals. Creative Therapeutics, Inc. ZDA, 1992.
- Gardner, A. R. Should Courts Order PAS Children to Visit/Reside with the Alienated Parent? A Follow-up Study. The American Journal of Forensic Psychology, 19(3): 61–106, letn. 2001.

- Gardner, R. A. *Family Evaluation in Child Custody Mediation, Arbitration and Litigation*. New Jersey: Creative Therapeutics, 1989.
- Gottlieb Kasse, L. J. Even Abused Foster Children Do Not Reject a Parent (citirano dne 5. 5. 2017). 2015. Dostopno na naslovu: <http://sharedparentinginc.org/?p=447>.
- Lorandos, D. in Bone J. M. v Gottlieb *Handbook of Child Custody*. Poglavje X: Child Custody Evaluations: In Cases Where Parental Alienation Is Alleged, str. 179–222. London: Springer International Publishing Switzerland, 2016.
- Lorandos, D., Bernet, W. in Sauber, S. R. *Parental Alienation: The Handbook for Mental Health and Legal Professionals*. Illinois: Charels C. Thomas, 2013.
- McGhee, C. Vzgajati ločeno: Kako lahko ločeni in razvezani starši vzgojijo srečne in brezskrbne otroke. Višnja Gora: Svetovalno izobraževalni center MIT, 2016.
- Nielsen, L. Shared Physical Custody: Summary of 40 Studies on Outcomes for Children. *Journal of Divorce and Remarriage*, 55: 614–636, letn. 2014.
- Organizacija združenih narodov: Konvencija o otrokovih pravicah (citirano 5. 5. 2017). Dostopno na naslovu: <http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruzenih-narodov/konvencija-o-otrokovi-pravicah-ozn/>, 1989.
- Templer, K., Cox, R. G. in Matthewson, M. Recommendations for Best Practice in Response to Parental Alienation: Findings from a Systematic Review. *Journal for Family Therapy*; 10.1111/1467-6427.12137, letn. 2016.
- Uradni list RS (13. 6. 1994) MP, št.7-41/1994 (RS 33/1994): Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin.
- Wallerstein, J. S., Lewis, J. M. in Blakeslee, S. *The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 year landmark study*. New York: Hyperion, 2000.
- Warshak, R. Parental Alienation: Overview, Management, Intervention, and Practice Tips. *Journal of American Academy of Matrimonial Lawyers*. Vol. 28: 181–248, letn. 2015.
- Warshak, R. Dobrodošel nazaj, Pluton: Kako razumeti, preprečiti in premagati odtujitev otrok od starša. DVD. Višnja Gora: Svetovalno izobraževalni center MIT. 2016.
- Warshak, R. A. Payoffs and Pitfalls of Listening to Children. *Family Relations*, 52: 373–384, letn. 2003.
- Warshak, R.A. Family Bridges: Using insights from social science to reconnect parents and alienated children. *Family court review* 48 (1), 48–80, letn. 2010.